

**Question of preservation and development  
of Brest Fortress as monument of fortification.  
(Питання збереження і розвитку Брестської фортеці  
як пам'ятки фортифікації)**

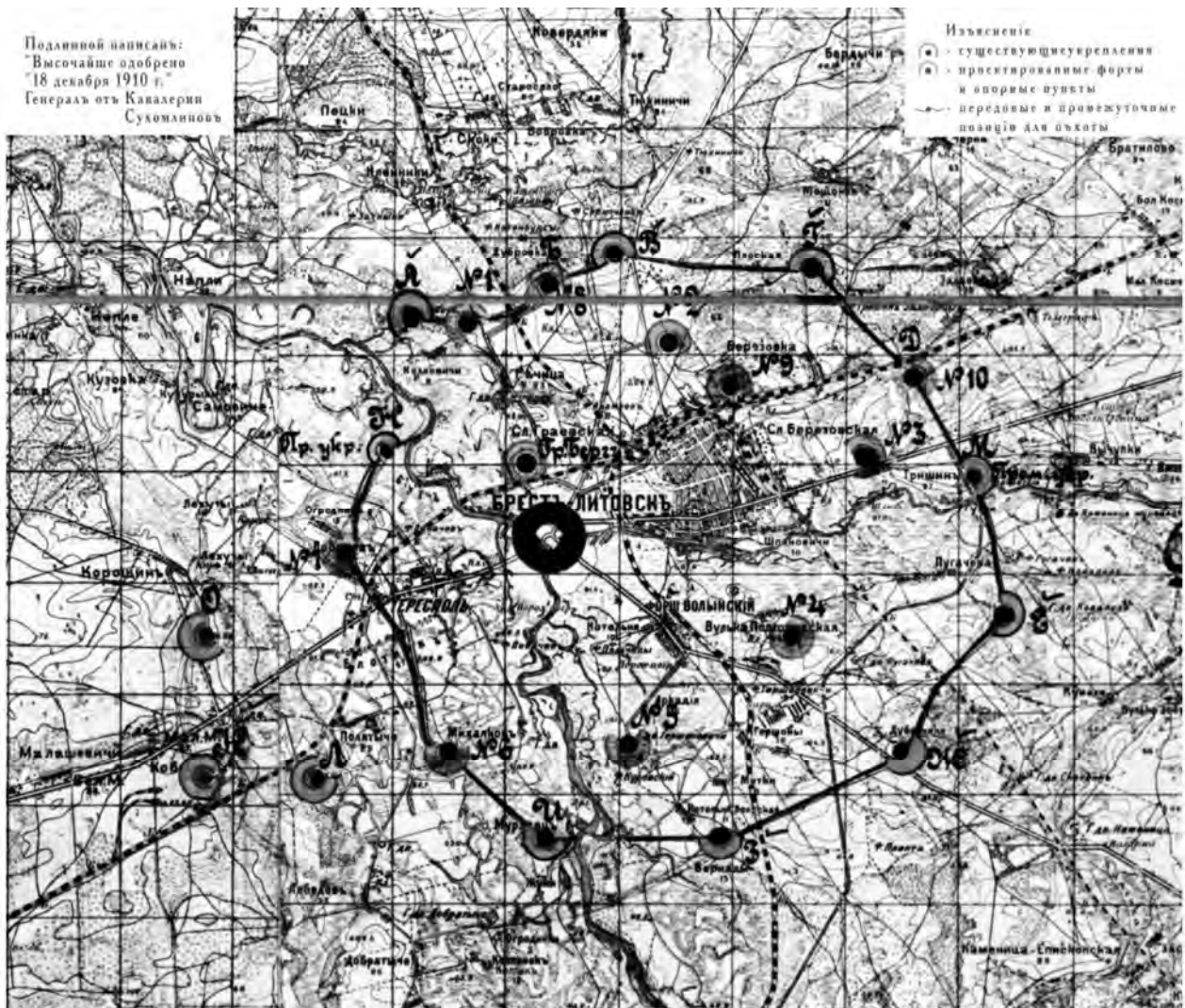
А. Korkotadze (А.А.Коркотадзе), завідувач філії «Музей 5 форт»  
Державної Установи «Меморіальний комплекс «Брестська фортеця-герой»

Brest fortress – a unique cross-border historical and cultural object (located in the Republic of Belarus and Poland), where preserved the historical monuments of XIII century, fortification of 19<sup>th</sup>-20<sup>th</sup> centuries. Today most part of the components of the fortress is preserved, especially fort Nr. 5 about which will be in details discussed.

Брест -Литовську фортецю збудовано у 1833-1842 рр. як фортецю бастионного типу, на місці старого міста Брест-Литовськ. Фортеця площею 4 км<sup>2</sup> складалася з Цитаделі і трьох просторих укріплень - Кобринського, Волинського і Тереспільського, що утворювали головну огорожу фортеці. У 1864 р. почалася реконструкція фортеці за планом, розробленим видатним російським фортифікатором генерал-ад'ютантом Е.І. Тотлебенем. У фортеці провели роботи з потовщення головного валу, на Кобринському укріпленні збудували два редути – Західний і Східний. Будували казематні артилерійські батареї, капоніри, додаткові порохові погребі. Будівництво фортифікацій почалось у 1869 зі спорудження форту «Граф Берг» за кілометр від фортеці з метою контролю над ділянкою залізної дороги Варшава-Москва і залізничним мостом через річку Буг. У 1878 р. затвердили план укріплення фортеці передовими укріпленнями. Впродовж десяти років (з 1878 по 1888) тривало будівництво фортового поясу з дев'яти фортифікацій на віддалі 3-4 км від фортечної огорожі. Форти мали номерні позначення. Після будівництва загальний обвід фортової лінії став 30 км. Брест-Литовська фортеця стала твердиною фортового типу. На початку ХХ ст. збудували форт № Х.

З 1909 р. модернізували ІV, V, VI, VII, VIII форти першої лінії. Цегляні споруди укріпили бетоном. У 1912 р. Комітет Генерального штабу затвердив генеральний план перебудови Брестської фортеці, за яким обвід фортеці збільшувався до 45 км і складався з 14 фортифікацій, 5 оборонних казарм і 21 опорного пункту. Намітилось будівництво одинадцяти нових фортифікацій: В, Г, Е, Ж, З, І, К, Л, М, Н, О. Окрім того, до передової лінії включено старі номерні форти, яким присвоювали літерне позначення: № VIII ("Б"), № Х ("Д"). Новий фортовий пояс зводили в 6-7 км від ядра фортеці. До жовтня 1914 р. всі форти, проміжні опорні пункти і оборонні казарми було завершено. До того часу на лінії фортечної оборони було: 23 форти, 5 оборонних казарм, 21 опорний пункт, 7 порохових погребів, 36 батарей. У 1915 р. збудовано ще кілька батарей. У серпні 1915 р. при відступі російських військ підірвали 10 фортифікацій першої і другої лінії оборони від літ. "В" до літ. "Ж" включно.

Укріплення Брестської фортеці зазнали жорстоких випробувань у роки Другої світової війни. В процесі оборони польського гарнізону від фашистів у вересні 1939 р., радянських солдатів у червні-липні 1941 р., звільнення від загарбників у червні 1944 р. багато фортифікаційних об'єктів дуже постраждали або були знищені.



Світлина 1. Проект укріплення Брест-Литовської фортеці другим кільцем дотичних фортів. 1910 р.

### **Форти Брестської фортеці – сучасний стан, перспективи збереження і розвитку.**

В теперішній час охорона фортифікаційних об'єктів Брестської фортеці, цікавих як історико-культурні пам'ятки – надзвичайно важливе завдання для нас. У 1995 р. першого з усіх фортів Брестської фортеці включили до Державного списку історико-культурних цінностей Республіки Білорусь і взяли під державну охорону як історико-культурну пам'ятку форт №V, який зараз є філією Державної установи «Меморіальний комплекс «Брестська фортеця-герой». Рішення координаційної ради з охорони матеріальної та духовної спадщини від 21 жовтня 1999 р. з пропозицією Брестському міському та районному виконавчим комітетам про встановлення власників фортифікаційних об'єктів і забезпечення їхнього благоустрою і охорони було доленосним для збереження об'єктів фортеці.

Рішеннями від 24 листопада 2004 р. і 23 червня 2005 р. координаційна рада підтвердила курс на благоустрій, консервацію, реставрацію і використання історичних об'єктів Брестської фортеці з метою підготовки.

На даний момент відомі 35 фортифікаційних об'єктів Брестської фортеці в різних ступенях цілості (13 фортів, 4 оборонні казарми, 7 опорних пунктів, 5 порохових погребів, 5 артилерійських батарей, 1 передова позиція), що знаходяться на території Республіки Білорусь. В теперішній час ми провели низку заходів з охорони об'єктів фортового поясу Брестської фортеці. Так, на 9 з них, встановлені охоронні дошки. Наукові співробітники меморіалу провели велику роботу з підготовки матеріалів для внесення добре збережених об'єктів до Державного списку історико-культурних цінностей Республіки Білорусь. Ця робота дала конкретні результати. У 2007-2008 рр. до Державного списку історико-культурних цінностей РБ внесено ще 12 фортифікаційних об'єктів Брестської фортеці:

1. Форт «Граф Берг»
2. Форт № 1
3. Форт «А»
4. Форт «З»
5. Оборонна казарма «Б-В»
6. Оборонна казарма «Ж-З»
7. Пороховий погріб № 1
8. Пороховий погріб № 2
9. Пороховий погріб № 3
10. Пороховий погріб № 4
11. Пороховий погріб «Ж-3»
12. Оборонна казарма «А-Б»

На території Республіки Польща знаходяться 15 фортифікаційних об'єктів Брестської фортеці, в т.ч. 7 фортів. У 1992 р. Комісія з консервації в Біла Подляске постановила внести їх до реєстру пам'яток, що знаходяться на території Польщі. Охорону фортифікаційних об'єктів здійснюють місцеві органи влади – гміни. Таким чином, в Польщі вже існує і функціонує система охорони фортифікаційних об'єктів Брестської фортеці.

Нині іде робота по внесенню Брестської фортеці до Списку Всесвітньої Спадщини ЮНЕСКО. На території Брестської фортеці і Брестської області збереглися пам'ятки не тільки російської, але і радянської фортифікації. Це – довготермінові вогневі точки 62-го Брестського укріпленого району. Музей оборони Брестської фортеці досліджує тему історії 62-го укріпрайону, який зводили напередодні Великої Вітчизняної війни в 1940-41 рр.

На жаль, архівні документи з історії Брестського укріпрайону майже не збереглися. Відомості про його будівництво, участь гарнізону в прикордонних боях у червні-липні 1941 р. збирали головним чином на основі спогадів захисників Брестської УРа. Співробітники музею працюють з документами, виїздять на польові дослідницькі роботи. На основі виконаних робіт складено схеми опорних пунктів Брестського укріпрайону з точною кількістю дотів. Багато з них зараз знаходяться у жалюгідному стані: напівзруйновані, всередині – звалища сміття.

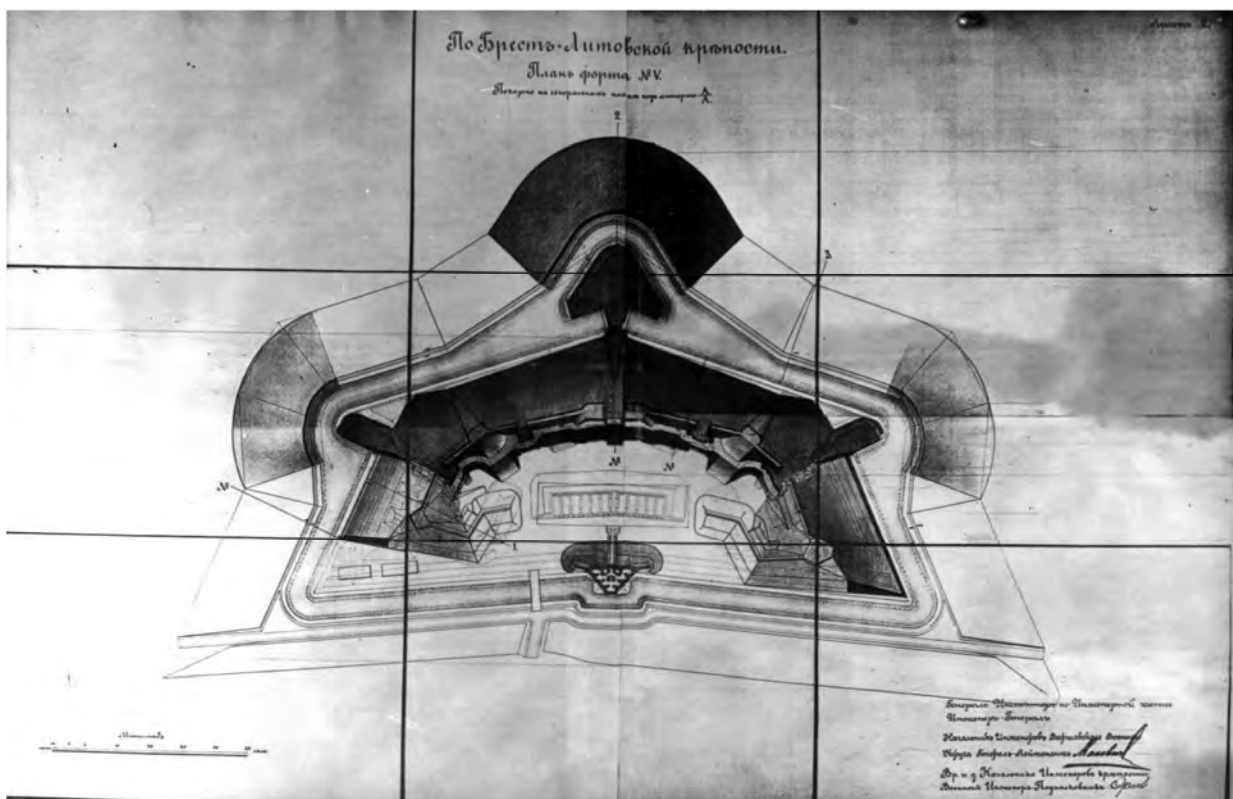
Багато в чому завдяки зусиллям колективу спіробітників меморіального комплексу "Брестська фортеця-герой" і Брестського держвиконкому в липні 2003 р. вперше на одному з дотів у районі с. Козловичі Брестського району встановили меморіальну дошку на згадку про захисників 62-го укріпрайону. Для того щоб зберегти фортифікаційні об'єкти Брестської фортеці, які залишилися, необхідні взаєморозуміння і тісна співпраця між істориками, громадою і державою. І результатом такої співпраці є «Музей 5 форт».

### **Форт №V – унікальний об'єкт Брестської фортеці.**

Форт №V – розміщений у південній частині м. Брест, приблизно за 3 км. від ядра фортеці. Входив до оборонних об'єктів першої лінії Волинського відділу Брест-Литовської фортеці.

Збудований в 1880-х рр. за типовим проектом 1879 р. «Казенний двоваловий» капітаном інженерного управління Брест-Литовської фортеці Івановим, форт був розрахований не тільки на артилерію, як форти I, II, III і IX, які будували за типовим проектом 1874 р. «Укріплення №2», але і на оборону піхотним гарнізоном. Ці форти на передньому низькому валу займали стрілецьку позицію. Високий вал призначався для артилерії і його розділяли земляні або казематні траверси. Рови прострілювались з капонірів і напівкапонірів. Житлова казарма була пов'язана потерною з капонірами і казематами.

У 1908 р. за проектом військового інженера штабс-капітана І.О. Белінського та під його керівництвом розпочали роботи з перебудови і модернізації форту №V.



Світлина 2. План форту № 5



Світлина 3. Белінській І. О., капітан, 1906 р.



Світлина 4. Белінській І. О., генерал-майор, 1969

Цегляні склепіння і стіни горжевої казарми покривали бетоном і залізобетоном, товщиною понад 2 м. Під головним валом, де збудовані потерни, були ніші для стрільців.



Світлина 5. Горжевий капонір та еспланадний стовп.



Світлина 6. Вид на казарми горжі



Світлина 7. Охоронна таблиця та казарми.



Світлина 8. Горжевий капонір форту № 5

У 1911-1914 рр. форт №V знову перебудували. На валу спорудили бетонні сховища – казематні траверси. Позиції для стрільців частково забетоновані. Побудований двоповерховий капонір горжі. Перший поверх капоніра був розрахований на вісім 57-мм. капонірних гармат, які прикривали форт з тилу. Другий поверх, що виконував роль проміжного капоніра, був розрахований на вісім 76-мм гармат, які прострілювали проміжки між фортами IV і V, V і VI, а також місцевість попереду та позаду них.



Світлина 9. Казематні траверси форту



Світлина 10. Правий напівкапонір



Світлина 11. Передній капонір



Світлина 12. Передній капонір та обвідний канал



Світлина 13. Центральна казематна траверса  
зі спостережним пунктом



Світлина 14. Казематна траверса,  
верхній поверх

Після проведення робіт з укріплення форту № V там розмістилась 6 рота Брест-Литовської фортечної артилерії. У роки Першої світової війни форт, як і інші укріплення Брестської фортеці, покинули російські війська в серпні 1915 р. Частину фортів підірвали при відступі. Проте, 5 форту пощастило: він вцілів. З 1921 по 1939 рр. в форту розташовувалися підрозділи польської армії, інтендантські склади і склади зброї. У 1941 р. тут знаходився 3 батальйон 44 стрілецького полку 42 стрілецької дивізії. Писар 9 стрілецької роти цього батальйону Іван Васильович Сердюк згадував про початок Великої Вітчизняної війни: «Наш форт обстріляли артилерійсько-мінометним шквальним вогнем 22 червня 1941 р. о 4.15. А коли я вискочив у двір, поглянув угору від форту, то помітив, як фашисти під прикриттям вогню перебігали по плоту через Буг...». Частина батальйону, з великими втратами, змогла пробитися до Брестської фортеці, де зустрілися із заступником командира 44 стрілецького полку з політичної частини батальйонним комісаром Н.Р. Артамоновим. Під його керівництвом відступали на схід. Друга частина батальйону, за деякими даними, впродовж кількох діб оборонялась у форту. В роки окупації форт також використовували під склади. У 1944 р. гітлерівці, використовуючи оборонні споруди Брестської фортеці, збудувавши нові, перетворили Брест на потужний укріплений район. У визволенні Брестчини брали участь війська 28, 61 і 70 армій I Білоруського фронту під командуванням маршала К.К. Рокоссовського. Під час Люблінсько-Брестської операції 28 червня 1944 р. Брест і Брестську фортецю звільнили. У форт звільнили воїни 1295 стрілецького полку 160 стрілецької дивізії 70 Армії напередодні. У повоєнні роки форт використовували під військові склади, згодом він був у занедбаному стані багато років.



Світлина 15. Потерна з відкідними сидіннями



Світлина 16. Артилерійський каземат для 57 мм гармати

У 1995 р. форт №V внесли до списку історико-культурних цінностей Республіки Білорусь. Цій події передувала велика науково-дослідна робота, яку виконали співробітники меморіалу. У квітні 1997 р. на нараді в Брестському облвиконкомі вперше обговорювали питання про підготовку форту №V для екскурсійного обслуговування, тоді ж затвердили перелік заходів з облаштування форту. Територію і будівлі очистили від сміття, встановили

двері і вікна, частину даху казарми покрили гідроізоляцією, відремонтували систему вентиляції, збудували міст через обвідний канал форту. Дорога, яка вела до форту, впорядкована і заасфальтована, збудована автостоянка для відвідувачів, проведено електрику.

У травні 1999 р. форт передали на баланс меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой». 8 травня 2000 р. відбулось урочисте відкриття філіалу меморіального комплексу – Форту № V. Співробітники філіалу займаються вивченням історії фортифікації фортеці і фортів, фортечного озброєння, гарнізону, його чисельності, структури, обмундирування і спорядження солдатів і офіцерів. Крім того, вони збирають спогади місцевих жителів про фортечні об'єкти, укладають наукові паспорти їх історико-культурної нерухомої цінності. Проводять заміри об'єктів та фотозйомку. Складений докладний опис всіх збережених фортифікаційних об'єктів Брестської фортеці, створена детальна карта фортифікаційних об'єктів, у тому числі з нанесенням тих, які зараз знаходяться на території Польщі. У форті планують створити музей історії фортифікації і зброї. У 2001 р. для створення експозиції в форті виділили грант з фонду Президента Республіки Білорусь у розмірі 10 млн. рублів, за допомогою якого оплатили художню концепцію, ескізне проектування і макет експозиції майбутнього музею. Вже склали тематико-експозиційний план майбутньої експозиції, активно ведуть пошук і збір експонатів.

Відкрито для відвідувачів площадку зброї з 9 гарматами часів Великої Вітчизняної війни і одним радянським панцерником 1960-х рр. Міністерство Оборони та Міністерство Внутрішніх Справ Республіки Білорусь передали ці експонати.

Філіал «Музей 5 форт» користується великою популярністю. На даний час у форті експонують виставку «Західний форпост Батьківщини», її експонати розповідають про історію будівництва фортів Брестської фортеці і долю військовослужбовців Брест-Литовського фортечного гарнізону кінця 19 – початку 20 ст.



Світлина 17. Експозиції у форті № 5





Світлина 17. Експозиції у форті № 5 (Продовження).

Неодноразово на території 5 форту проходили різноманітні заходи: воєнно-патріотична акція «Західний форпост Батьківщини», гра «Зірниця», зльоти страйкбольних клубів, Дні туризму для жителів та гостей м. Брест. Так, у листопаді 2006 року відбулась воєнно-патріотична акція, присвячена 50-річчю Музею оборони Брестської фортеці і 35-річчю меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой». Перед глядачами постали воїни різних епох, які захищали Брест від іноземних загарбників.

В 5 форті можливий огляд як для індивідуальних відвідувачів, так і в складі екскурсійних груп. Музей працює без вихідних з 9.00 до 18.00 год. На екскурсії можна ознайомитися з історією будівництва фортифікаційних споруд Брестської фортеці, історією самого 5 форту, біографіями військових інженерів, які брали участь в будівництві та модернізації фортифікаційних об'єктів Брестської фортеці. Відвідувачі можуть ознайомитися з казармою, капонірами і напівкапонірами, потернами та іншими фортовими спорудами.

160 екскурсійних груп і понад 6 тисяч відвідувачів відвідали форт у 2010 р. За 5 місяців цього року відвідуваність зросла на 121 відсоток. Це свідчить про зростаючу популярність 5 форту як туристичного об'єкту.



Світлина 18. Сходи на верхній поверх у горжевому капонірі



Світлина 19. Екскурсія на форті № 5

Форт № 5 живе, розвивається і працює. Він відкритий для всіх і чекає на своїх відвідувачів.